

Саидмухтор ОҚИЛОВ,
*тарих фанлари номзоди**

Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Исломишунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш ICESCO” кафедраси доценти

ИМОМ МОТУРИДИЙ ДАВРИДА АҚИДАГА ОИД ЁЗИЛГАН АСАРЛАР

ДОГМАТИКО-БОГОСЛОВСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, НАПИСАННЫЕ В ПЕРИОД ИМАМА МАТУРИДИ

WORKS WRITTEN IN AQEEDAH AT THE TIME OF IMAM MATURIDI

Калит сўзлар: *Мовароуннаҳр, калом, ақида, аҳли сунна вал жамоа, мотуридия, муътазилля, қўлэзма, сомонийлар, ҳанафия, ашъария.*

Ключевые слова: *Мавераннахр, калам, ақида, ахл ас-сунна ва ал-жамаъа, матуридизм, мутазилиты, рукопись, саманиты, ханафиты, ашариты.*

Keywords: *Mawarannahr, kalam, aqeedah (Islamic theology), Ahl as-sunna wal-jama'a, Maturidiyya, Mu'tazilah, manuscript, Samanids, Hanafiyya, Ash'ariyya.*

Кириш

Абу Мансур Мотуридий [15; 25] даврида Самарқандда “Дор ал-жужония” ва “Дор ал-иёдия” [15: 6-9] ақидавий мактаблари фаолият олиб борган. Бу икки мактаб бири-биридан нақлий далиллар, таъвил масаласида ихтилофда бўлганидан қатъи назар, вакилларининг барчаси ҳанафия ақидасини тарғиб қилганлар. “Дор ал-жужонияда” Абу Мансур Мотуридий ва унинг устозлари фаолият олиб борган бўлсалар, “Дор ал-иёдия” мактаби вакилларининг барчаси Абу Мансур Мотуридийга шогирд бўлганлар.

Кўйида “Дор ал-иёдия” мактабида фаолият олиб борган бир нечта олимларнинг асарларини таҳлил

қилишга ҳаракат қиламиз. Мазкур мақоламизда шахсан Абу Мансур Мотуридийнинг асарлари ҳақида тўхталиб ўтмасликка қарор қилганимиз боиси – алломанинг асарлари бугунги кунга келиб комплекс тадқиқ қилиб бўлинган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Имом Мотуридий даврида ёзилган асарларда кўтарилган мавзулар асосан Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашлари асосида ёритилган. Абу Мансур Мотуридий даврида таълиф этилган энг машҳур асар сифатида биз аввало Ҳаким Самарқандийнинг “ас-Савод ал-аъзам” номли асарини таъкидлаб ўтишимиз лозим.

“Китоб ас-савод ал-аъзам” [21; 22]. Маҳаллий халқ тилида “Саводул аъзам” номи билан шуҳрат қозонган бу асар Ҳаким Самарқандий томонидан сомонийлар даврида расмий ҳокимлар талаби билан ёзилган. Сомонийлар [9: 323-32] амири Исмоил ибн Аҳмад (279/897-295/907) Бухоро ва Самарқандга ҳокимлик қилган вақтида 290/902 йили Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган барча олимларини бир жойга тўплаб, сунний эътиқодни баён қилувчи асар ёзишни буюрган. Ушбу масъулиятли вазифа ҳанафий олим Ҳаким Самарқандийга топширилган. Шу тариқа у “ас-Савод ал-аъзам” номли асарини ёзишга киришган. Ёзиб тугаллангач, асарни барча олимлар суннийлик эътиқоди бўйича давлатнинг расмий китоби сифатида тасдиқлаганлар [1]. Жами 61 фаслдан иборат ушбу асар ўз даврида Самарқандда мавжуд бўлган ҳанафия ақидавий қарашларини ўзида мужассам этган. Манбаларда Ҳаким Самарқандий ушбу асарини дастлаб форс тилида ёзгани таъкидланган.

Ушбу китобга Ал-Ҳавий Иброҳим ад-Ҳилмий ибн Ҳусайн деган олим “Салам ал-аҳкам ала Савод ал-аъзам” номи билан шарҳ ёзган [2].

Ҳаким Самарқандий ушбу рисоласининг бошида нима учун унга “ас-Савод ал-аъзам” деб ном берганини асар бошида кўйидагича фикр билан далиллайди:

الحمد لله رب العالمين وصلي الله علي سيدنا محمد خاتم النبيين
والمرسلين وعلى آله وصحبه أجمعين
وبعد فإن سألت عن مذهب النبي صلى الله عليه وسلم فمذهبه
الطريق المستقيم كما قال النبي عليه السلام أن قوم موسى إفترقوا من
بعده إحدى وسبعين فرقة فهلك سبعون وتخلص فرقة واحدة وقوم
عيسى إفترقوا من بعده إثنين وسبعين فرقة فهلك إحدى وسبعون
وتخلص فرقة واحدة وإن أمتي ستفترق على ثلاث وسبعين فرقة فتهلك
إثنان وسبعون فرقة وتخلص فرقة واحدة.

*S.Oqilov – Docent of “Islamic Studies and the Study of Islamic Civilization ICESCO” Department of the International Islamic Academy of Uzbekistan, Candidate of Historical Sciences.

Мазкур мақолада мотуридия таълимотининг асосчиси, аҳли сунна вал жамоанинг буюк мутакаллим олими – Абу Мансур Мотуридий яшаган даврда унинг шогирдлари томонидан ёзилган ақоид (калом) илмига оид асарлар, уларнинг дунё қўлёзма фондларида сақланаётган нодир қўлёзма манбалари ҳақида таҳлилий маълумот берилган. Имом Мотуридий даврида Самарқандда фаолият олиб борган “Дор ал-иёдия” мактабининг вакиллари Абу Бакр Иёдий, Ҳаким Самарқандий, Абул Ҳасан Али Рустуғфоний каби олимларнинг асарлари ўзаро таҳлил қилинган. Жумладан, Абул Ҳасан Рустуғфонийнинг “ал-Асьила вал ажвиба” ҳамда “ал-Фавоид” асарлари Туркиянинг Сулаймония қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзма нусхалари асосида юртимизда биринчи марта таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада “ал-Фавоид” асарининг нафақат усул ал-фикҳга оид асар экани, балки унинг калом илмига оид жиҳатлари ҳам мавжуд экани кўрсатиб берилган.

В данной статье представлена аналитическая информация о догматико-богословских произведениях, написанных современниками Абу Мансура Матуриди - основателя учения матуридизма, великого учёного ахль ас-сунна валь-джамаъа. Также даются сведения о редких рукописных источниках этих произведений, сохранившихся в мировых рукописных фондах. В статье анализируются труды таких ученых, как Абу Бакр Ияди, Ҳаким Самарқанди, Абул Ҳасан Али Рустуғфани, представителей догматической школы “Дар Иядия” в Самарканде во времена Имама Матуриди.

В статье кратко проанализированы все главы произведения “ас-Савад аль-Аъзам”, одного из самых известных трудов времен Имама Абу Мансура Матуриди (период династии Саманидов - IX-X вв.) и позднее. Также, впервые в нашей стране были проанализированы рукописи произведений Абул Ҳасана ар-Рустуғфани “Аль-Ас’ила вал аджвиба” и “аль-Фава’ид”, хранящиеся в Фонде рукописей Сулеймания в Турции. В частности, в статье анализируются отрывки из жизни имама Матуриди согласно произведению “аль-Фава’ид”. В статье также объясняется, что аль-Фава’ид – это не только труд по усул аль-фикху, но и произведение по теологии.

This article provides information on the works of aqeedah (kalam) written by disciples of Abu Mansur al-Maturidi, the founder of the doctrine of Maturidiyya, the great scholar of Ahl al-Sunnah wal-Jama’ah, during his lifetime and their rare manuscript sources preserved in the world’s manuscript Funds. The article analyzes works of some scholars such as Abu Bakr al-Iyadi, al-Hakim al-Samarkandi, Abul Hasan Ali al-Rustugfani, representatives of the Dar al-Iyadiyah kalam school in Samarkand at the time of Imam Maturidi. In particular, the works of Abul Hasan ar-Rustugfani “al-As’ila wal ajwiba” and “al-Fawaid” were analyzed for the first time in our country based on manuscripts kept in the Suleymaniye Manuscripts Fund of Turkey. The article also states that “al-Fawaid” is not only work on “usul al-fiqh”, but also has aspects of kalam.

قيل: يا رسول الله ومن تلك الفرقة قال: أصحاب السنة والجماعة
وهو السواد الأعظم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من خالف
الجماعة قدر شبر خلع ربة الإسلام من عنقه.
وعلمة السواد الأعظم أن يكون الإنسان متصفا بإحدى
وستين خصلة

Таржимаси: Оламларнинг роббиси Аллоҳга ҳамду санолар ва Саййидимиз Муҳаммад (с.а.в.)га, аҳллари ва асҳобларига саловотлар бўлсин. Мендан Набий (с.а.в.)нинг тутган йўллари ҳақида сўрасангиз, мен шундай жавоб бераман: “У йўл мустақим (барқарор) бўлган йўлдики, Набий (с.а.в.) бу ҳақда шундай деганлар: “Мусо (а.с.)нинг уммати ундан сўнг етмиш бир фирқага бўлиниб кетди ва етмиштаси ҳалок бўлди, фақат бир фирқа нажот топди, Исо (а.с.)нинг уммати ундан сўнг етмиш икки фирқага бўлиниб кетди ва етмиш биттаси ҳалок бўлди, фақат бир фирқа нажот топди. Бас, менинг умматим ҳам мендан кейин етмиш уч

фирқага бўлиниб кетади ва етмиш иккитаси ҳалок бўлади, фақат биттаси нажот топади.

Росулulloҳ (с.а.в.)дан сўрашди: Ё, Росулulloҳ, у қайси фирқадир? Росулulloҳ (с.а.в.) жавоб бердилар: У аҳли сунна вал жамоадир ва ана ўша ас-Савад ал-аъзамдир”. Ва яна Росулulloҳ (с.а.в.) дедилар: “Кимда ким жамоадан ажралиб чиқса ва унга хилоф иш тутса, унинг даражаси бўйнидан Ислоннинг соқит бўлиши билан баробар бўлади”.

Ас-Савад ал-аъзамнинг аломати инсоннинг қуйидаги олтимш бир хислатда зоҳир бўлади”.

“Ас-Савад ал-аъзам” асари кўздан кечирилганда ундаги қуйидаги хусусиятларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- Ҳаким Самарқандий рисолада ақоид муаммоларининг деярли барчасини айтиб ўтган;
- кейинги даврда ёзилган Ақоидга доир рисоаларининг ёзилишига замин яратиб берган;
- рисолада ашённинг (нарсалар) ҳақиқати, маълумот олиш йўллари ва оламнинг моҳияти каби каломий мавзуларга ўрин берилмаган;

- мавзуларни белгиланган бир тартибда тузмаган;

- мавзуга оид барча масалалар бир хил ерда баҳс қилинмаган, турли ерларда фарқли ҳажмлари билан баён қилинган;

- рисола мотуридия калом мактабининг мутақаддим давридаги асосий манбаларидан бири хисобланган;

- рисолада бошқа кўплаб ақидавий манбаларда ўрин олмаган баъзи фикҳий масалалар ҳам очиб берилган;

- Ҳаким Самарқандий, ақидавий мавзуларни баъзан ихчам шаклда, баъзан батафсил тарзда далиллар билан айтиб ўтган;

- масалаларни ақлий далиллардан зиёда нақлий далиллар билан қўллаб-қувватлаган ва деярли барча каломий масалаларда Қуръонга суянган;

- Ҳаким Самарқандий, ақидавий масалаларни ўзининг мазҳаб тушунчаси бўйича шарҳлашга ҳаракат қилган.

2. “Рисола фил имон”. Тўлиқ номи “Рисола фил имон жузь минал имон” деб аталган ушбу рисоланинг муаллифи ҳам Ҳаким Самарқандийдир. Рисола атиги икки саҳифадан иборат бўлиб, 1872 йили “ас-Савод ал-аъзам” асарининг нашрига илова қилиниб чоп этилган. Ушбу рисоланинг нодир тошбосма нусхаси Анкара университети Илоҳиёт факультети манбалар фондида 237.4 инвертар рақами остида сақланади.

Рисолада имоннинг қалб билан тасдиқ ва тил билан иқрор бўлишининг шартли, амаллар имоннинг жуъзи эмаслиги ҳамда имоннинг камаймаслиги ва кўпаймаслиги ҳақидаги масалалар баён этилган. Шу йўсинда хорижийлар [19: 88-90] ва муътазиллийлар [16: 35-52] ва Имом Шофийнинг имон масаласидаги қарашларига раддия берилган [8: 287]. Кўриниб турибдики, ушбу рисола ҳам мазмун-моҳияти жиҳатидан ханафия ва мотуридия ақидасини ифодалаб беришга бағишланган.

Мазкур рисола бор йўғи икки саҳифадан иборат бўлиб имоннинг рукнлари Абу Ҳанифа [3] ақидасига кўра ёритилган ва Имом Шофийга кўра, амаллар имоннинг рукни, асли эмаслиги ҳақидаги фикрлари баён қилинган.

Муаллиф ушбу асарда имон масаласида куйидагича хулоса келтириб ўтган:

من شهد وعمل واعتقد فهو مخلص ومن شهد وعلم ولم يعتقد فهو منافق ومن شهد ولم يعمل ويعتقد فهو فاسق ومن أجل بشهادتين فهو كافر...

Таржимаси: кимки (шаҳодат калимасига) гувоҳлик берса, амал ва эътиқод қилса, у ҳақиқий

мухлисдир (такводор мўмин). Кимки (шаҳодат калимасига) гувоҳлик берса, амал қилса-ю лекин барчасига эътиқод қилмаса (имон келтирмаса), бус у мунофиқдир. Кимки (шаҳодат калимасига) гувоҳлик берса-ю, лекин амал қилмасдан эътиқод қилса, у фосиқдир... [23: 39].

Демак, юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Ҳаким Самарқандий ҳам рукнларга амал қилмаган инсонни Абу Мансур Мотуридий ақидасига мувофиқ имонида қолишини таъкидламоқда.

Шунингдек, асарда имон билан ислом бир нарса экани ҳақида сўз боради. Олим ушбу фикрларига Қуръондан “Оли Имрон” сураси, 85-оятни далил келтирган [23: 39].

Оят маъноси: **Кимда-ким Исломдан ўзга дин истаса, бас (унинг “дини” Аллоҳ ҳузурда) ҳаргиз қабул қилинмайди ва у охиратда зиён кўргувчилардандир.**

Олим имон билан ислом бир хил маънони ифодалашига яна Қуръондан “Зориёт” сураси, 35-36-оятларни далил келтиради:

Оят маъноси: **Бас, Биз у жойдаги мўминлардан бўлмиш кишиларни чиқариб юбордик. У жойда бир хонадондан (Лут хонадонидан) ўзга мусулмонларни топмадик.**

Ушбу масаланинг ёритилишидаги далилларга эътибор берсак, мотуридия таълимотининг энг обрўли вакили – Абул Муин Насафий [24: 13] ҳам “Баҳр ал-калом” [11] асарида шу оятларни далил келтирганига гувоҳ бўламиз [12].

Демак, ҳажм жиҳатидан мўъжазгина бўлган ушбу рисолага Абул Муин Насафийдек олим мурожаат қилганидан уни ҳам тўлиқ ханафия-мотуридия ақидасига мувофиқ тарзда ёзилган мўътабар манба деб эътироф этишимиз мумкин.

3. “Ал-Масоил ал-ашрия ал-иёдия”. Ўз даврида “Масоил мин асл ад-дин” номи билан ҳам танилган ушбу асар ҳам кичик рисола шаклида бўлиб, бизнинг давримизгача етиб келган [18: 251а-б]. Турк тадқиқотчиси Шукру Ўзген томонидан турк тилига таржима қилинган.

4. “Жумал усул ад-дин” [10: 59]. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг шоғирди бўлган Абу Салама Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий қаламига мансуб ушбу асарга кейинчалик Ибн Закариё Яҳё ибн Исҳоқ “Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама Самарқандий” номли шарҳ ёзган.

Мазкур асарнинг таркибий тузилишига аҳамият берсак, у турлича, яъни бир тизимга солинмаган ҳолда берилганига гувоҳ бўламиз. Асарда кўта-

рилган масалаларни С.Кутлу куйидагича тартибга солган:

- Маълумот олишлик йўллари;
- Улухият ва исботи вожиб;
- Аллоҳнинг сифатлари;
- Имон масаласидаги тортишувлар;
- Қазо ва қадар масаласи;
- Амр (буйрук), Наҳий (қайтариш), ал-ваъд вал ваид (мукофот ва жазо);
- Имомат (раҳбарлик) масаласи;

Ҳаким Самарқандийнинг “ас-Савод ал-аъзам” асари каби “Жумал усул ад-дин” асари ҳам ўз даврида ислом динининг асосий тамойилларини халққа ўргатиш мақсадида сомониёлар амирининг расмий буйруғи билан ёзилган [1: 13]. Асарда асосан Имом Мотуридийнинг ақидавий қарашлари ёритилган.

5. “Ал-Асъила ва-л-ажвиба”. Ушбу асар Мотуридийнинг яна бир шогирди Абул Ҳасан Али ибн Саид Рустуғфоний (ваф. 350/961 й.) қаламига мансуб [18]. “Ал-Асъила ва-л-ажвиба” асарида Аллоҳга имон келтирмаган инсонлар учун “мезон” ва “ҳасанот” бўлиш-бўлмаслиги, Одам (а.с.)нинг жаннатдан ер юзига туширилиши, имон Аллоҳ томонидан ато этилиши ёки касбий бўлиши, фаришталарнинг савоб ёки жазога сазовор бўлиш-бўлмаслиги каби масалаларга жавоблар берилган. Асар бор йўғи етгита савол-жавобдан иборат.

“Ал-Асъила вал-ажвиба” асари бўйича ҳулоса қиладиган бўлсак, мазкур асар қўлёзмаси билан танишишдан олдин, биз уни йирик бир асар сифатида тасаввур қилган эдик. Лекин қўлёзма тадқиқ қилинганда у кичик бир савол-жавобдан иборат рисолача эканига гувоҳ бўлдик. Асар матни жуда ҳам тушунарсиз иборалар билан ёзилгани ва олим бу асарида аслида нимани кўзлагани, ким унга савол билан мурожаат қилгани мавҳум бўлиб қолган. Шу нуқтаи назардан ҳам ушбу рисолаи мотуридия таълимотида муҳим бир аҳамият касб этган манба сифатида қарашга асос йўқ. Лекин Абул Ҳасан Али ибн Саид Рустуғфонийнинг мазкур рисоласидан фарқли равишда “Ал-Фавоид” номли асари ҳам бизгача етиб келган. Бу асар ҳақида куйида тўхталиб ўтамиз.

6. “Ал-Фавоид”. Таъкидланганидек, ушбу асар ҳам Абул Ҳасан Али ибн Саид Рустуғфоний қаламига мансуб. Унинг нодир қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Сулаймония кутубхонаси Янги Жоме бўлимида 547 рақами билан сақланаётган Аҳмад ибн Мусо Кешийнинг (ваф. 550/1155 й.) “Мажмаъ ал-ҳаводис ван навозил” номли асарининг қўлёзмаси ичида сақланмоқда [7: 2856-3176].

Асарда рўза, намоз, имон, оила қуриш, ахлоқ каби асосан фикҳий масалалар баён қилинган.

Турк тадқиқотчиси Аҳмет Акнинг таъкидлашича, ушбу асар мотуридия таълимотига оид илк асар ҳисобланади [1:14]. Асарни кўздан кечирсак, унинг чиқарган ҳулосаси асосли эканига гувоҳ бўламиз. Чунки асарнинг олти жойида Мотуридийдан далиллар келтирилган: тўрт жойи Мотуридий билан боғлиқ бўлса [7: 302а, 308а, 315а, 317а], икки жойида тўғридан-тўғри унинг фикрларидан иқтибослар келтирилган [7: 313б, 317б].

Мазкур асарни тадқиқотчилар фикҳий манба сифатида эътироф этадилар. Лекин унда фикҳий масалалар билан бир қаторда ақидавий мавзулар ҳам ёритилган. Асар ўша даврдаги анъанага хос бўлган савол-жавоб услубида ёзилган ва унда ақидавий масалалар ижтимоий муносабатлар нуқтаи назардан ёритилган. Куйида асарда кўтарилган баъзи масалаларга тўхталиб ўтамиз.

Асарда мусулмоннинг “масжидга биринчи бўлиб кириши, жамоатнинг олдида туриши ва масжиддан охириги бўлиб чиқиши фазилати” ҳақида ажойиб тушунтириш берилган.

Асарда келтирилишича, Рустуғфоний Пайғамбаримиздан, “Эркаклар учун (жамоат намозида) энг хайрли саф (қатор) биринчисидир, энг ёмони эса охиригисидир. Аёллар учун энг хайрлиси охириги сафдир, энг ёмони эса биринчисидир”, деган ҳадисларини мисол келтириб, ушбу масала ҳақида сўрашганда, Рустуғфоний шундай жавоб берган:

“Бу ҳадисдан мурод, аслида масжид ичига биринчи бўлиб кириш фазилатидир. Лекин кимки Аллоҳ ва унинг ризоси учун риё ва кибрсиз ҳолатда масжидга биринчи бўлиб кирса-ю, лекин хоҳ биринчи қаторда, хоҳ охириги қаторда туриб намозини адо этса Аллоҳ тарафидан энг яхши мукофотга лойиқ кўрилган бўлади”.

Аллоҳ Таоло Воқеа сураси, 10-12-оятларда шундай марҳамат қилган:

Оят маъноси: “(Учинчи тоифа бўлмиш барча яхши амалларга) **пешқадам бўлгувчи зотлар** (жаннат неъматларига эришишида ҳам) **пешқадам бўлгувчи зотлардир! Ана ўшалар ноз-неъмат боғларида** (Аллоҳ таолога) **яқин қилингувчилардир**”.

“Ал-Фавоид” асарида ушбу масаланинг ёритилишида куйидаги келтирилган ривоят эътиборга моликдир:

Ривоят қилинишича, Абул Қосим Ҳаким Самарқандий ва Абу Мансур Мотуридий икковлари бир масжидда жамоатда эдилар. Ҳаким

Самарқандий Абу Мансур Мотуридийдан аввалроқ масжиддан чиқади ва Мотуридийдан узр сўраб шундай дейди:

“Масжиддан сиздан олдин чиқишим сабаби, аслида сиздан ўзимни устун қўйиш эмас, балки сизни мендан даражангиз устун бўлишини истаганимдир. Чунки фазилат (савобнинг кўпи) масжиддан кечроқ чиққан кишига берилади. Шунинг учун фазилатни ўзимдан кўра сизга тегишини хоҳладим. Агар бу мақом масжидга қираётганимизда ҳам шундай бўлганида, худди шу ишни такрорлаган бўлар эдим” [7: 547: 310б].

Рустуғфоний мазкур ривоятни мисол келтириб шундай хулосани билдиради: “Ушбу ривоятдан кўришиб турибдики, ҳақиқий фазилат аслида намозда биринчи сафда туришликда эмас, балки масжидга аввал кириб, охири чиқишликдадир”.

Асарда келтирилган айрим масалаларга аҳамият берсак, Рустуғфоний муътазиллийларга кескин муносабатда бўлиб уларга ҳатто бироз амбициявий муносабатда бўлганига гувоҳ бўламиз.

Асарда Рустуғфонийга, “аҳли сунна вал жамоа билан муътазила вакиллари ўртасида ўзаро никоҳ қуриш мумкинми?”, деган савол берилади.

Олим шундай жавоб беради: Бундай бўлиши мумкин эмас. Чунки бизга кўра муътазиллийлар кофирдир (Шарх: Рустуғфонийнинг муътазиллийларга нисбатан “кофир” иборасини ишлатганидан унинг шахсан ўзи муътазилия вакилидан азият чеккан бўлиши мумкин. Чунки аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кўра аҳли қибла (ақидада адашган бўлса ҳам) куфрга чиқарилмайди. Ҳатто Имом Абу Ҳанифа ва Абу Мансур Мотуридий каби олимлар ҳам муътазиллийларни адашган тоифа сифатида эътироф этсаларда, уларни кофирга чиқармаганлар). Сабаби, улар ўзларининг йўлларига юрмаганларни муртад (диндан чиққан) деб ҳисоблайдилар.

Рустуғфоний кейин бир муътазиллийнинг яҳудий ва насронийлар сўйган гўштни егани ва муътазиллий бўлмаган мусулмон сўйган гўштни емагани ва у унинг муртадлиги сабабли сўйган гўштни емаганини мисол келтиради. Рустуғфонийнинг айтишича, бу ерда муътазиллий унинг йўлида бўлмаган мусулмонни яҳудий ва насронийдан ҳам паст санаган. Олим бу билан муътазиллийларни кескин қоралайди ва уларнинг диндан чиққанига Росулulloҳ (с.а.в.)дан “Қадарийлар умматимнинг маъжусийларидар” (Шарх: Бу ерда муътазиллийлар тақдир масаласида қадарийлар эътиқодида бўлгани учун юқоридаги ҳадисда келтирилган

мажусийларга қиёс қилинган), деган ҳадисларини далил келтиради.

“Ал-Фавоид” китоби бўйича айтиш мумкинки, асарда муаллиф томонидан бироз кескинлик қайфияти сезилиб туради. Лекин ҳар қандай масалада у мотуридия таълимотидан четга чиқиб кетмаган. Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, Рустуғфонийнинг “ал-Фавоид” асарини чиндан ҳам Мотуридийнинг ақидавий қарашларини ўзида акс эттирган ва мотуридия таълимоти бўйича баҳс юритилган дастлабки асар деб ҳисоблаш мумкин.

Хулоса

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Мовароуннаҳрда IX-X асрларда ҳукмронлик қилган сомнийлар даврида сиёсий ва ижтимоий муҳит илм аҳилларининг серқирра ижод қилишларига катта замин яратиб берган. Айнан шу сулола ҳукмронлик қилган даврда ўлкада бағрикенглик сиёсати устувор бўлган. Маҳаллий аҳоли ўртасида эътиқод масалаларида ўзаро ихтилоф юзага келса, султонларнинг ўзлари бу ихтилофларнинг барҳам топишида бош-қош бўлганлар.

Сомонийлар даврида ҳанафий ақидасининг таъсирида Мовароуннаҳрда “Дор ал-жузжония” ва “Дор ал-иёдия” мактаблари ташкил этилган. “Дор ал-Жузжония” мактабида кўплаб мутакаллим олимлар орасида Абу Мансур Мотуридий етишиб чиққан. Кейинчалик бу мактаб таъсирида “Дор ал-иёдия” мактаби вужудга келди.

Абу Мансур Мотуридий даврида калом илмига оид ёзилган асрлар таҳлил қилинганда, биз юқорида таҳлил қилган абадиётларнинг барчаси “Дор ал-иёдия” вакиллари қаламига мансуб асарлар эди. Уларда фақат Абу Мансур Мотуридий илмий меросига нисбатан нақлий далилга кўпроқ аҳамият берилган, холос. Лекин биронта асарда Абу Мансур Мотуридий фикрий қарашлари ва шахсиятига салбий муносабат билдирилмаган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ahmet, Ak. “Büyük türk âlimi mâturîdî ve mâturîdîlik”. Monografiya. –Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.
2. Al-Haviy, Ibrohim Hilmiy ibn Husayn. “Salam al-ahkam ala savod al-a’zam” Toshbosma. Toronto universiteti kutubxonasi. Inv № W 35. 1895.
3. Фиёсов А. “Имом Аъзам Абу Ҳанифанинг “Васият Аби Ҳанифа” асари”. –Тошкент: “Hilol-Nashr” нашриёти. 2019.
4. Мухаммад ибн Иброҳим Ҳоший. “Ал-Ҳавий фи ал-фатава”. Қўлэзма. –Истанбул: Су-

лаймония кутубхонаси, Ҳаким Али Поша бўлими. Инв. № 402.

5. Ибн Закариё. “Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий”. Қўлёзма. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси, Раис ал-кутуб бўлими. Инв. № 690.

6. Абу Бакр Иёдий. “Ал-Масаил ал-Ашрия ал-Иёдийя”. Қўлёзма. –Истанбул: улаймония кутубхонаси, Ҳаким Али Поша бўлими. Инв. № 402. V.251a-b.

7. Аҳмад ибн Мусо Кеший. “Мажмаъ ал-Ҳаводис ван-навозил”. Қўлёзма. –Истанбул: Сулаймония кутубхонаси, Янги Жомеъ бўлими. Инв. № 547.

8. Kutlu, Sönmes. “Turklerin islamlaşma suresinde murçie ve tesirleri”. – Ankara: 2000.

9. Муҳаммад ибн Аҳмад Макдисий. “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим”. –Лейден: 1906.

10. Муминов А. Роль и место ханафитских улама в жизни городов центрального Маварааннахра (II-VII/VIII-XIII вв.). дисс. на соиск. док. истр. наук. –Ташкент: Каб. Мин. Р. Уз. ТИУ, 2003.

11. Абул Муъин Насафий. “Баҳр ал-калом”. Қўлёзма. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв.№ 4008/II;

12. Абул Муъин Насафий. “Баҳр ал-калом”. – Байрут: “Дор ал-кутуб ал-илмийя” нашриёти, 2005.

13. Оқилов С. “Абул Муъин Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти”. Монография. – Тошкент: Nur poligraf, 2008.

14. Оқилов С. “Самарқандда фаолият олиб борган “Дор ал-Иёдия” ақидавий мактаби”. “Имом Бухорий сабоқлари” журнали. 2015. – № 4.

15. Оқилов С. “Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти”. Монография. –Тошкент: “Hilol-Nashr”, 2020;

16. Оқилов С. “Калом (Ақоид)”. Ўқув қўлланма. –Тошкент: “Hilol-Nashr”, 2019;

17. Абул Ҳасан Рустуғфоний. “Ал-Фаваид”. Қўлёзма. –Истанбул: Сулаймония кутубхонаси, Янги Жомеъ бўлими. Инв. № 547.

18. Абул Ҳасан Рустуғфоний. “Ал-Асьила ва ал-ажвиба”. Қўлёзма. –Истанбул: Сулаймония кутубхонаси, Мулла Мурод бўлими. Инв. № 1829.

19. Сағдиев Х. “Протеворечивое вероучение заблудних групп”. In Sborniki konferensiy NIS Sosiosfera (No. 12, pp. 86-91). Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro.

20. Ҳаким Самарқандий. “Ас-Савод ал-аъзам”. Қўлёзма. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 2630.

21. Ҳаким Самарқандий. “Ас-Савод ал-Аъзам”. Тошбосма. –Истанбул: 1872.

22. Ҳаким Самарқандий. “Ас-Савод ал-Аъзам”. Тошбосма. –Қозон: 1878.

23. Ҳаким Самарқандий. “Рисала фи ал-иман”. Тошбосма. Анкара университети, Илоҳиёт факультети фонди. Инв. №: 237.4.

24. Уватов У. “Абул Муъин ан-Насафий ҳаёти ва мероси. –Тошкент: “Маънавият”, 2003.

25. Зиёдов Ш. “Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-Таъвилот” асари. –Тошкент: “Фан” нашриёти, 2009.

